

ШАВКАТ РАҲМОН ИЖОДИДА ҲАРАКАТНИ ИФОДАЛОВЧИ СЎЗЛАРНИНГ МЕТАФОРА ҲОСИЛ ҚИЛИШДАГИ ЎРНИ

*Юнусова Дурдона Ахтамовна,
Самарқанд ВХТХҚТМОҲМ ўқитувчиси*

Калит сўзлар: *метафора, феъл сўз туркуми, сифатдош, кўчма маъно, кўп маъно, сўроқ гап, истиора, лисоний-ментал доира.*

Нутқий муносабатларда ўзаро фикр алмашиш, суҳбатдошга воқеа-ҳодиса ҳақида маълумот беришда метафораларнинг ўрни бекиёс. Айниқса, бадиий матнларда, шеъриятда фикр ифодалашнинг энг таъсирчан ва образли йўлидир. Метафора нутқнинг таъсирчанлиги ва бунёдкорлиги вазифасига мувофиқ равишда антик дунёда риторикада вужудга келиб, инсоният интеллектуал оламининг барча соҳаларини ҳам забт этган.

Метафора (гр. *metaphora* – кўчириш), аввало, нутқ механизми, бирор лексема денотатининг ташқи, зоҳирий ўхшашлиги асосида бошқа маънони ифодалаш учун ишлатилишидир [Сайфуллаева 2006: 391].

Метафорани сўзловчининг лисоний-ментал доираси билан чегаралаш мушкул: инсоннинг метафоралардан фойдаланиш билан боғлиқ фаолияти уни бошқа мавжудотлардан фарқлантириб турувчи жиҳатдир [Лагута 2003: 7]. Бинобарин, О. Лагутага кўра, “метафора” атамаси ўзининг поэтик-риторик истемол доирасидан аллақачон чиқиб кетган, ландшафт унсурлари, дизайн предметлари, тарихий ва маиший воқеалар, бадиий услуб ва воситалар, ахборот технологияларидаги баъзи бир ўзгаришлар бугунги кунда метафоравий талқинда қабул қилинмоқда [Лагута 2003: 7].

Кўринадики, метафоралар борасидаги қарашлар ниҳоятда мунозарали. Бу эса мазкур илмий мавзунинг жиддий тарзда ишланмаганлигини, етарли даражада янгилигини, оригиналлигини, шу билан бирга, ўта долзарблигини қайта бор исботлайди. Шавкат Раҳмон шеъриятида метафораларнинг ўрни ва аҳамияти катта

бўлиб, шоир ўз шеърларида белги ёки предметни ифодаловчи сўзлар билан бир қаторда ҳаракатни ифодаловчи сўзлар иштирокида ҳам метафоралар ярата олган:

Масалан, “Ҳамал” номли шеърида ҳайвонларга хос бўлган хусусият, жараёнга табиатда содир бўладиган ҳолатни ўхшатиб ажойиб метафора ҳосил қилади:

*//Эриб битди поёнсиз қорлар,
яна кўҳна замин туллади.
Водийдаги улкан ўриклар
бир кечада оппоқ гуллади.//*

Аслида ҳайвонот олами ҳам табиатнинг бир қисми бўлса-да, уларга хос жиҳатларнинг биридагисини бошқасига кўчириш услубий ва мантиқий жиҳатдан номуносиб. Шундай бўлса-да, Ш.Раҳмон “тулламоқ” феълени заминга нисбатан муваффақиятли қўллай олган.

Шеърнинг образли, таъсирли чиқиши учун шоир табиатнинг барча ҳодисаларига мурожаат қилиб кўрган. Юқоридаги бандда ҳайвонга хос хусусиятни коинотга кўчирган бўлса, қуйидаги мисрада қушларга хос асосий хусусиятни табиат ҳодисаларидан бўлган булутга нисбатан қўллайди:

*//Оқ булутлар ерга қўндими,
мўъжизалар бўлдими содир?
Оҳ, нақадар ажойиб тунда
оқ машъала экилган водий.//*

“Қўнмоқ” феъли аслида қушларнинг асосий хусусиятини англатади. Табиатда ҳар бир жонзотнинг ўзига хос хусусияти бўлади. Масалан, инсонлар, баъзан ҳайвонлар, ҳатто қушларга нисбатан ҳам қўллаш мумкин бўлган “ахтармоқ” феъли баҳорга нисбатан қўлланилганлиги шеърда ўзгача руҳ бағишламоқда:

*//Энди сафсар кечаларда оқ
машъалалар тутиб, улузвор
кенгликларда кезар чиройли
кундузларни **ахтариб** баҳор. //*

Энди наботот оламига хос бўлган айрим хусусиятларнинг ўқувчи тасаввур қилиши қийин бўлган ҳодисаларга нисбатан ҳам қўлланишини шоир ижодида бевосита кузатиш мумкин:

*//Кунлар **пиша бошлайди** яна,
ранглари **бошингда** элар,
Хаёлингни **чақмоқлар** каби
ёритгувчи **лаҳзалар** келар. //*

Айнан кунларга нисбатан пишмоқ феълнинг қўлланилиши, фақат шеърятдагина содир бўлиши мумкин. “Пишмоқ” феъли ишга, овқатга, мевага нисбатан қўлланиб келади.

“Туркийлар” шеърида эса инсонларга хос бўлган ҳаракат-ҳолатлар ҳайвонларга, хусусан, итларга нисбатан қўлланилади. Йиғламоқ феъли инсонлардан ташқари баъзан бошқа жонзотларга нисбатан ҳам ишлатилади. Қуйидаги бандда йиғламоқ феъли итга нисбатан қўлланганда шаклан феъл кўчма маънода қўлланмоқда, мазмунан олганда бу ўринда от сўз туркуми, яъни итлар сўзи бошқа маънони ифодалаш учун келтирилган:

*//...саждага бош қўйди ёвга терс
қараб,
ғулларни кемириб **йиғлади** итлар,
буюк бошни кесди қилич ярақлаб. //*

Шоирнинг “Тонг очар кўзларин...” шеърида феъл сўз туркумига доир кўплаб сўзлар метафоранинг ўзига хос намуналарини ҳосил қилмоқда:

*//Тонг **очар кўзларин эриниб**,
севинчдан **йиғлайди** қиёқлар,
чечаклар **жилмаяр севиниб**,
шамолда **чўмилар** гиёҳлар. //*

Ажратиб кўрсатилган феъллар, одатда, инсонларга хос хатти-ҳаракатларни ифодалаб келади. Энди мазкур феъллар табиат ҳодисаларига нисбатан ҳам қўлланилиб шеърнинг таъсирчанлигини, образлилигини таъминлаб бермоқда. Қуйидаги мисраларда ҳам шу ҳолат кузатилади:

*//Қурбақа **варақлар** баёзин,
гулдан бол сўради арилар,*

*чигиртка **қайрайди** овозин,
парвозда ниначи — **париллар**. //*

Шоир “Ой синиги” шеърида кўплаб шеърят намуналарида учрайдиган ҳодисанинг тескараси рўй берган, яъни кўпгина шеърларда шоирлар инсонни тасвирлаш учун табиат ҳодисалари, табиат унсурларидан фойдаланади. Ш.Раҳмонда эса бунинг акси – у табиатнинг образли, инсонга тушунарли тарзда тасвирлаш учун инсон образидан, шахсларга хос хатти-ҳаракатлардан унумли фойдаланган:

*//Ой синиги тўла сувлоққа
шаршарадай қуйилар **ёллар**.
Бу ёлларни силар меҳрибон
шабадалар — **маъюс аёллар**. //*

Ёки қуйидаги мисраларда ҳам шу ҳолат:

*//**Кўк** ёлларин сувга ботириб
не замонки сув ичар отлар.
Атрофдаги кўм-кўк адирлар
—**ўтовларда ботирилар ётар**... //*

Ушбу шеър бошдан-охир кўчма маънода қўлланган феъллардан иборат, шоир бу турдаги метафоралардан фойдаланиб ўқувчида ёрқин тасаввур ҳосил қилишни мақсад қилган ва буни маҳорат билан уддалагани кўриниб турибди. Биргина “хўрсиниб” ва “югурмоқ” феълларининг ўзи кишида шоир ифодаламоқчи бўлган манзарани тиниқ чизиб бера олади:

*//Тог **хўрсиниб юборди** оғир—
водийларга **югурди** шамол,
юзларини **яширди** ҳилол. //*

Таъкидлангани каби шеър бандларида инсонга хос барча ҳаракатлар, табиат ҳодисаларига нисбатан қўлланган, фақат “уйғонмоқ” феъли юрак сўзига боғланиб унинг қалб маъносидаги мавҳум тушунчани, бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтиш заруратини ифодаламоқда:

*//Тог **хўрсиниб юборди** оғир,
теран хобдан **уйғонди** юрак,
тоғлар **каби хўрсинмоқ** керак. //*

Баҳор тасвирини берар экан шоир табиатдаги турфа ўзгаришларни шахс ва ҳашаротларга тегишли бўлган хатти-ҳаракатлар воситасида, ўхшатиш асосларига таянган ҳолда тасвирлаб берган. Вақтнинг оппоқ қўйлагини ечиб, бошқасини қийиши, яъни фасллар

алмашинувини образли тарзда ифодалаб бера олган:

*//Ечиб оппоқ кўйлагани вақт,
кийди яшил гулли кўйлагин.
Юрак, уйғон, капалак каби
чечакларга қўниб ўйнагин.//*

Шавкат Раҳмоннинг баҳор тасвирига бағишланган деярли барча мисралари, асосан, метафорага асосланган. Шоирнинг бошқа ижодкорлардан фарқи шуки у табиат ҳодисаларини, борлик ўзгаришларини инсонга таниш ҳиссиётлар асосида, мўйқалам билан чизилгандек тасвирлаб бера олади. Бунда асосий вазифани феъл туркумига доир сўзлар бажариши қуйидаги намунадан англашиниб турибди:

*//Майсаларин тараб, парвозга
шайланади чексиз далалар.
Ўстиринлар қучогида маст
Қирда асир тушган лолалар.//*

Тасвир метфоралар орқали шунчалар аниқ чизилганки, беихтиёр асир тушган лолаларни кўз олдига келтириш мумкин. Қуйидаги мисраларда ҳам ажратиб кўрсатилган барча сўзлар ўз маъносида эмас, ҳар бири ўхшашлик асосида мисра учун зарур бўлган маъноларни ифодалаб келмоқда:

*//Богларда оқ аланга гурлар,
телба қилар шамоллар иси,
гилос гулин кийган кўчада
оқиб борар қизлар кулгиси. //*

Мисрада “оқиб бормок” феъли, маълумки, суюқ ҳолатдаги моддаларга хос хусусият, бироқ, шоир уни қизлар кулгисига нисбатан қўллаб шеърнинг жозибдорлигини таъминламоқда.

Таҳлил жараёнида метфоранинг унга ёндош бошқа ҳодисаларга муносабатини ҳам ўрганиш зарурати пайдо бўлмоқда. Жумладан, истиоранинг шеърини матнларда метфоралар билан битта чизиқда қўлланилаётгани қуйидаги мисраларда кузатилган:

*//Субҳидамда ям-яшил дарахт
деразамга юзини босди,
керишгандай ойнак сатҳига –
гулларини оҳиста ёзди.//*

Навбатдаги мисраларда ҳам худди шундай истиорага ўхшаш ҳолат кўзга

ташланмоқда, яъни ажратилган сўзлар бу ўринга алоқадор бўлмаса-да вақтинчалик омонатга олиб турилган, чунки шошиш, қувониш инсонга хос бўлиб, вақтинча шамолларга нисбатан қўлланилиб турибди:

*//Қирчиллаган шабада келди,
қўпирганча шошиб, қувониб,
Баҳор, жисми очилиб, яшнаб,
босиб кетди атир тумани.//*

Қуйидаги бандда биргина “ўргатмоқ” феъли қўлланилган бўлиб, шеър муаллифи табиат ҳодисаларининг муаллим сингари инсонга қандай яшашни ўргатиши ифодаланмоқда. Дарахт мисолида бир инсон тақдирида содир бўладиган турли синовларнинг бўлиб туриши ва сабр қилган киши кўкламга ҳам етишига ишоралар сезилиб турибди. Шоир ўргатмоқ феълени дарахтга нисбатан қўллаб ҳаёт фалсафасини ўқувчига англамоқда:

*//Гўё қуёш парчалангандай...
Фарқ қилади оламни фараҳ.
Ҳар баҳорда менга эринмай
яшамоқни ўргатар дарахт.//*

Мисраларда кўпинча “уйғонмоқ” феъли мавҳум тушунчаларга нисбатан қўлланиб, баъзан ўсимликларга нисбатан ҳам ишлатилиши мумкин, аммо, қуйидаги мисраларда “уйғонмоқ” феъли шамол сўзи билан бирга ишлатилган ҳолда ёз таровати тугаб, табиатда олтин куз бошланаётгани, саратон кунлар ҳукмрон бўлган пайтларда совуқ шабадалар худди инсон каби бир муддат ухлаб тин олаётгани тасвирланмоқда:

*//Тоғларга термулиб суради хаёл...
Олой қирларидан
Кетар саратон,
Совуқ шабадалар уйғонди тагин.
Қушлар қий-чувиға тўладир
Осмон.//*

Қуйидаги мисраларда тоғлар шакл жиҳатидан балки сабрли, чидамли эканлигидан кўриниши инобатга олинган бўлиши ҳам мумкин, туяларга ўхшатишмоқда. Мисраларда “қуриган” сифатдоши илк маротаба Ш.Раҳмон томонидан йилларга нисбатан қўлланмоқда. Йилларни “чайнамоқ”,

“кавшамок” ни тасаввур қилиш фақат ўхшашлик нуқтаи назаридан мантиқли бўлиши мумкин:

//Тоғлар –

***Нортуялар** абадий чўккан,*

қуриган** йилларни **чайнаб, кавшаниб.

қани, ясовуллар, туякашлари,

тиллали, жавоҳирли сандиқлар

қани?//

Аслида сўроқ олмошларининг ўрни сўроқ гапларда жумла бошида бўлиши керак, бироқ, шеъринг матнларда у мисра сўнгида ҳам келиши мумкин. Юқоридаги бандда қани олмоши мисра боши ва охирида келиб шеърнинг жозибадорлигини таъминламоқда. Кейинги мисрада шоир сифатдошнинг кўчма маънода қўлланилганига гувоҳ бўлиш мумкин. Тарихни ўқувчи кўз ўнгида гавдалантириш мақсадида шеър муаллифи мозийни шахс сифатида жонлантирмоқда:

қариси таланган,

қароқчиларнинг

изларини яшириб юборган мозий.

***яширган** йилларнинг чангалзорлари*

сарбонни ўлдирган қотил овози

(Абадият оралаб, 15-бет).

Шоир ушбу шеърда кўп маъноли сўзлардан ўз ўрнида, ўринли фойдаланиши натижасида, беихтиёр руҳият тасвири, ҳолат ифодаси биринчи планга чиқиб қолади. Иккинчи даражали бўлақлардан сифатловчи- аниқловчи кўчма маъно ифодалаб келмоқда. Айни пайтда халқининг, миллатининг бутун фожеаси, биринчи навбатда, шу халқнинг ўз ютуғи- камчиликларига бориб тақалиши уни ўйга толдирди, миллат бошига тушган фожеаларнинг сабаб ва илдизини рўйирост айтишга, миллатни уйғотишга шошилди. Чунки бундай яшаш тарзи ҳали ҳам давом этарди. Шоир бундай кечинмаларини ёрқин ифодалаши учун ўхшатиш, истиора, метафораларга мурожаат қилади.

Ижодкор бир шеърда бир нечта кўп маъноли сўзларни қўллайди. Бандларда маъно кўчишнинг деярли барча турларидан фойдаланилган. Замон ҳар доим ҳам шоирнинг қўнглидаги гапларни очиқ айтишга имкон бермайди. Шу боис у

чечаклару гиёҳлардан, тошларнинг гуллаши-ю, юлдузларнинг кулашидан, тоғларнинг уйғоқлигидан биз ва сиз излаб топгандан ҳам кўпроқ маъно истаган. Уларни ўз фикрларини ифодалаш воситасига – тимсолу рамзларга, мажозий ифодаларга айлантирди ва синтактик фигуралардан унумли фойдаланган ҳолда баён этди:

//Тош ҳам гулларми деб,

минглаб калтабин

гурзисин дўлайиб йиқилган пайтда,

мардона илжайиб, кўрасиз, дедим,

бир кун гуллайди бу тош, албатта. //

(Абадият оралаб, 17-бет)

Шавкат Раҳмон ўз ижодида метафоралардан унумли фойдаланиб мисраларда фикр, кечинма ифодалашнинг энг таъсирли нуқтасига чиқа олди. Аммо, шуниси эътиборлики, Шавкат Раҳмон шеърни публицистик услубда ифодаламади, тил воситаларидан ниҳоятда самарали фойдалана олди, бадиийликнинг, шеърнинг энг гўзал намуналарини яратди.

Ўз ижодида бир вақтлар дўсти йўқлигидан куйиниб шеър ёзган шоир энди куриб тугаётган денгизнинг ҳасратида миллатининг манқуртлашиб, жисмонан заифлашиб бораётганидан аламдалигини ҳам гўзал метафорик ифодаларда тасвирлаб бермоқда.

Инсоннинг азалий ва абадий дардлари, муаммоларини англаш ва англатишга уринган қалбнинг ўз-ўзини намойиш қилиши эди. Шавкат Раҳмон ҳам сўз қудратини шундай ҳис етди. Ўз ҳис-туйғуларини метафорадан унумли фойдаланиб, куйдагича ифодалайди:

Абадият **оралаб** Ўшга қачон етамиз, дея бир шеърда шоир ўзининг – ёник овозининг ўлмаслигига ишончни куйидагича баён қилади:

//Агар етти қават ернинг қаърида

ётсам-да, ларзага солиб ҳавони,

элимнинг юрагин

топар барибир

жисмимни куйдириб учган овозим.//

(Ш.Раҳмон, Абадият оралаб, 22-бет)

Шоир шеъриятидаги тоғ – шоирнинг юксалиб кетган руҳи, изтиробу қувончлари. Шунинг учун бўлса керак,

шоирнинг илк шеърларидан то сўнггисигача тоғлар у билан яшайди. У мисраларнинг ҳар бирида феълларни қўллашда кўчма маънога асосланган:

//Тоғ хўрсиниб юборди оғир–

водийларга югурди шамол,

юзларини яширди ҳилол.

Тоғ хўрсиниб юборди оғир,

Теран хобдан уйғонди юрак,

Тоғлар каби хўрсинмоқ керак // (Ўша манба, 19-б).

Умуман, Шавкат Раҳмон ўз кечинмаларини, ҳис-туйғуларини

ифодалашда бадиий тасвир воситаларининг деярли барчасидан фойдаланади. Аммо, шоир метафоралардан усталик билан фойдалангани таҳлил қилинган намуналар орқали ҳам маълум бўлди. Хусусан, метафораларни ҳосил қилишда рухий ҳолатни ёрқин тасвирлаш учун феъл сўз туркумидан унумли фойдаланган деган хулосага келиш мумкин. Бу борада ҳам Ш.Раҳмон муайян янгиликлар ярата олган.

Адабиётлар:

1. Сайфуллаева Р.Р., Менглиев Б.Р., Бокиева Г.Х., Қурбонова М.М., Юнусова З.Қ., Абузалова М.Қ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма. – Тошкент: 2006. – 391 б.
2. Лагута О. Н. Метафорология: теоретические аспекты / Новосибир. гос. ун-т. - Новосибирск, 2003. Ч. 1.– С.7.
3. Шавкат Раҳмон. Абдият оралаб. Сайланма. –Тошкент: 2012.- 258 б.

Юнусова Д. Роль слов, обозначающих действие в создании метафор в творчестве Шавката Рахмона. В статье анализируется роль слов, обозначающих действие в создании метафор в работах Шавката Рахмона, а также на основе приведённых примеров представлены способы искусного использования поэтом языковых средств. Помимо этого, обоснованы метафорообразующие возможности слов, обозначающих действие в творчестве поэта.

Yunusova D. The role of words denoting action in the formation of metaphors in Shavkar Rakhmon's works. The article analyzes the role of word denoting action in Shavkat Rakhmon's works as well as demonstrates the poet's skillfulness in using language units on the given examples. Moreover, metaphors-forming functions of words denoting action in the poet's works have been explained.